

УДК 323.281(477)«1930»

**КУРС НА ЗНИЩЕННЯ:
ІНОЗЕМНІ ДИПЛОМАТИЧНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА
ОДЕСИ У ВИРІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1930-х РОКІВ**

У статті, на основі архівно-слідчих справ, інших архівних та друкованих матеріалів, досліджено процес розгортання репресій серед працівників іноземних консульств в Одесі. Вивчені механізми, масштаби й наслідки дій радянської влади, які призвели до їх ліквідації, фізичного винищення пов'язаних з їх діяльністю осіб та фабрикації каральними органами неіснуючих контрреволюційних організацій. Окреслені шляхи й перспективи подальших досліджень зазначеної теми.

Ключові слова: *консульства, УРСР, репресії, архівно-слідчі справи, органи НКВС.*

Офіційна ідеологія, єдина масова партія, централізована та бюрократизована економіка, система тотального поліцейського контролю над суспільством, засобами інформації, армією, масові репресії для утримання такої системи – основні ознаки тоталітарної держави. Саме вони були провідними протягом усіх десятиліть панування більшовицької влади та існування Радянського Союзу, до складу якого входила Радянська Україна. Репресії трактувались офіційною пропагандою як об'єктивна необхідність, норма розбудови соціалістичної держави. Вони були притаманні більшовицькій владі, застосовувались з перших днів її існування і стали засобом ідеологічного та фізичного впливу на населення країни. Репресивна політика здійснювалась не тільки заради насадження безконтрольної влади компартії і упокорення народу шляхом знищення мільйонів людей за «контрреволюцію», а й для організації примусової системи праці в концтаборах, спецпоселеннях, трудових арміях, колгоспах, «будівництвах століття» тощо як основи соціалістичного виробництва.

Існує величезна кількість публікацій з дослідження різних аспектів і напрямків репресивної політики, біографічних студій, комплексних праць тощо [17]. Проте тема репресій працівників іноземних консульств в Україні у 1930-х роках продовжує залишатись недостатньо розробленою в сучасній історіографії. Це пояснюється низкою причин, у т.ч. малодоступністю для дослідників комплексів документів, почасти їх відсутністю або розпоширеністю, складністю отримання об'єктивної інформації через специфіку джерел. Базовим джерелом для вивчення персонального складу працівників іноземних консульств, крім документації самих цих установ, якої, на жаль, збереглося вкрай мало, є архівно-слідчі справи репресованих. Це складне й суперечливе історичне джерело, яке, маючи масовий характер, відрізняється унікальністю свого змісту та потребує особливих підходів для роботи з його інформативним потенціалом [16]. В Одесі на 2017 рік частина архівно-слідчих справ продовжує зберігатись в Управлінні СБУ в Одеській області, а частина передана на зберігання до Державного архіву Одеської області. І хоча репресії проти працівників іноземних консульств в Одесі є лише невеликою часткою

загального для УРСР та СРСР процесу використання радянською владою терору як засобу державного управління, однак місцева ситуація дає дослідникам можливість вивчати як загальні закономірності, так і особливості цього трагічного процесу історії. Разом з тим, дослідження даної теми має не лише теоретичне, а й суто практичне, суспільне значення. Репресії напряду змінили долі мільйонів людей і не лише репресованих, а й тих, з ким вони були пов'язані родинними, службовими, товариськими тощо зв'язками. Певний відсоток з них складали особи, причетні до діяльності іноземних дипломатичних місій.

На території УСРР на початку 1930-х рр. діяла низка іноземних консульств: німецьке в Києві, Харкові й Одесі, італійське в Харкові й Одесі, польське в Харкові й Києві, турецьке в Одесі, японське в Одесі, чехословацьке в Києві. Починаючи з 1935 р. уряд СРСР у спішному порядку почав їх усувати у зв'язку з наростанням репресій, чистками в партії, боротьбою проти т.зв. опозиційних елементів. У багатьох випадках серед типових радянських звинувачень фігурувала співпраця з іноземними дипломатами, зв'язок з консульствами тощо. Радянське керівництво добре пам'ятало активність закордонних представництв під час голодомору 1932–1933 рр., розуміло їх певну незалежність і критичне ставлення до процесу «побудови соціалізму», а тому розпочало послідовну ліквідацію. З 1937 р. в УРСР залишилися лише польське й чехословацьке консульства в Києві.

Найбільш активна діяльність іноземних представництв на території республіки припадає на трагічний період масового голоду 1932–1933 рр., коли радянська влада, прагнучи загнати всіх селян у колгоспи, організувала системне вилучення продовольства, обмежила вільне пересування та постачання всіх засобів існування, особливо у райони, де т.зв. колгоспне будівництво зазнавало найбільших труднощів. Ще наприкінці 1920-х рр., стежачи за цими драматичними подіями, працівники іноземних дипломатичних представництв відзначали наростання кризових явищ у сільському господарстві. Наприклад, японські консульські співробітники, які у 1929 році їздили по деяких регіонах УСРР, говорять про наявність «продовольчої кризи»; про те, що попри пережиту гро-

мадянську війну й розруху, «матеріальне становище більшості не поліпшується, а погіршується». Вже в 1928 році працівники італійського консульства, аналізуючи стан селянства і політику влади щодо нього, говорять про те, що слід чекати голоду, що самі комуністи своїми вчинками «розвивають контрреволюцію». Співробітники турецького консульства в 1930 році констатують, що СРСР вивозить харчі з метою отримання валюти замість того, щоб нагодувати власний народ, що уряд «примушує голодувати свій робітничий клас і все населення» [21]. Іноземні дипломатичні представництва постійно інформували свої керівні структури і про ті заворушення на ґрунті відсутності продовольства, що мали місце у великих містах України.

А ось думка японського консула в Одесі, який у червні 1932 року здійснив велику подорож по різних регіонах СРСР. Він констатував, що «українські селяни справляють у порівнянні з селянами інших республік жалюгідне враження і своїм обідраним одягом, і схожістю з мощами, і проханням про милостиню: навіть на великих станціях селяни, їхні дружини і діти простягають руки за пожертвуванням і просять хліба...» [21].

Сталінським урядом було прийнято рішення перешкодити будь-якій допомозі голодуючим з боку міжнародної та радянської громадськості. Але про голод знали, інформація про загибель сотень тисяч людей проникала й за кордон. Найбільш дієвою у питанні надання допомоги була Німеччина, яка оголосила про соціальний захист «фольксдойче». Німецькі консульства, не зваблювалися заспокійливою радянською пропагандою, а піклувалися про те, щоб допомогти як своїм співвітчизникам, так і радянським німцям, які потрапили у велике лихо. Громадяни Німеччини збирали кошти, створювали товариства та комітети допомоги. У Німеччині тоді були створені товариства та комітети по наданню допомоги голодуючим: «Брати в нужді», «Фаст і Бріліант», «Комісія з пересилання колоністів в СРСР», «Центральний комітет німців Чорномор'я» та інші [22].

Консул Фрідріх Рот у річному звіті, надісланому в грудні 1933 р., інформував посольство про арешти серед української інтелігенції за її «національно-українські настрої», про пересліду-

вання «українських націоналістів», а також звітував про надання матеріальної і продовольчої допомоги німцям-колоністам взимку 1933 р. Основною причиною голоду консул вважав системні конфіскації хліба. Також він засвідчив факт наявності сотень трупів на вулицях Одеси [12, с. 64]. За період з квітня 1933-го по квітень 1934-го, за даними ДПУ, розмір допомоги українським німцям становив по Одеській області, куди в той час входила територія майбутніх Херсонської та Миколаївської областей, – 132 321 крб. золотом [15, с. 64].

Партійний і радянський апарат на місцях шляхом репресій змушував німців України відмовлятися від «гітлерівської допомоги». Органи ДПУ заарештовували «активних організаторів гітлерівської допомоги і фашистської агентури», насамперед пасторів, сектантських проповідників, заможних селян. Німців примушували передавати надіслані кошти на користь міжнародної організації допомоги революціонерам. Так, секретар КП(б)У С. Косіор у листі Й. Сталіну написав: «завдяки прийнятим нами своєчасно заходам і проведеній роботі нам вдалося домогтися масової відмови колгоспників від «гітлерівської допомоги» [18, арк. 53].

Характерними тогочасними звинуваченнями при арешті є зв'язки з іноземними консульствами, листування з родичами за кордоном та отримання матеріальної допомоги від них або від благодійних організацій. Голова ДПУ УСРР В. Балицький в доповідній записці від 22 травня 1934 р. констатував масове охоплення населення німецьких колоній писанням листів про допомогу в період голоду 1932–1933 рр. Щоправда, допомога з Німеччини, яка надходила через відділення держбанку, телеграф, відділення Торгсину і безпосередньо від німецьких консульств, кваліфікувалась як «гітлерівська допомога», надана з метою фашистської обробки колоністів і організації провокаційної антирадянської агітації про наявність голоду в Україні [13, с. 179-185]. А в довідці про політичний стан у німецьких національних районах, датованій вереснем 1937 р., начальник УНКВС по Одеській області М. Федоров наголошував на необхідності репресувати колишніх активних повстанців, антирадянський церковний актив, консульські зв'язки та актив «гітлерівської допомоги», пропонуючи

паралельно виселити з трьох німецьких районів до 5000 сімей [19, арк. 78-83].

Чисельність і компетентність німецьких дипломатів у СРСР свідчить про те, що Міністерство закордонних справ Німеччини надавало вагомого значення відносинам з СРСР. Тому всі співробітники навіть низової ланки дипломатичних установ вільно говорили російською, мали досить добрі знання про Росію. Проте їх знання про Україну, здебільшого, були обмеженими. Багато з них народилися й виростили ще у дорадянській Росії й не мали досвіду зносин з Радами. Доповненням до добре укомплектованого Посольства у Москві на території СРСР були ще сім німецьких консульств. Три з них знаходилися в Україні: Генеральне консульство в Харкові, столиці республіки до 1934 р., та консульства в Києві й Одесі. Окрім цього, були численні німецькі ділові компанії зі своїми офісами та штатом по всьому СРСР. Джерелом цінної інформації для німецьких дипломатів були й етнічні німецькі спільноти в Росії і, особливо в Україні.

Таким чином, у період з 1920-х й на початку 1930-х рр. німці були інформовані практично краще всіх інших західних дипломатів у СРСР. Їх звіти, спостереження, які стосувалися України, а саме великого голоду 1932–1933 рр., можна знайти в політичному архіві МЗС ФРН, а також документах, відібраних з архівів дослідником Дмитром Злепком та видрукованих у 1988 році [23]. Там містяться 23 звіти, які охоплюють період з 1930-го до 1934 р., більше половини з них пов'язані з подіями 1933 р. Шістнадцять із цих звітів виходили від німецьких консульств в Україні, що надсилалися до Посольства в Москві: вісім – від Генерального консульства в Харкові, яке очолював Карл Волтер; сім – Київського консульства, очолюваного Андором Хунке; й один від Фрідріха Рота, консула в Одесі. П'ять звітів – включаючи секретний звіт 1933 р., в якому детально описувались події голоду – були представлені Посольством у Москві й надіслані Міністерству закордонних справ у Берліні. Два останніх звіти виходили один від німецького консульства в Ризі, а другий – МЗС в Берліні. Мета цих звітів полягала в тому, щоб забезпечити достовірною інформацією, здійснити короткий огляд політичних та соціально-еконо-

мічних проблем, що стосувалися тогочасного СРСР. Проте умови значно погіршувалися, тому дипломати змушені були зосередити увагу на голоді, його масштабах та особливостях політики тогочасної влади.

2016 року київський дослідник О. Бажан опублікував віднайдені ним в ГДА СБУ секретні політичні звіти керівника Генерального консульства в Одесі Ф. Рота про політичну ситуацію в Одеській області на початку 1930-х рр. [3]. Ці матеріали опинились у розпорядженні органів держбезпеки СРСР в процесі здобування інформації негласним шляхом і були згруповані як «Збірник альбомних матеріалів Німецького консульства в Одесі». Документи містили в собі інформацію та оціночні судження німецьких дипломатів про політичні репресії на Одещині, економічний стан регіону, політичну атмосферу, яка панувала на півдні України у 1930-х рр.

Консул Ф. Рот, який працював в Україні протягом 1929-1936 рр., володів вичерпною інформацією про соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію в республіці. Він дуже ретельно стежив за діяльністю радгоспів Одеської області, зосереджувався на німецьких колоніях регіону. 4 січня 1933 р. дипломат висвітлив стан хлібозаготівлі в області, показав факти масового голоду, застосування репресій проти «саботажників», депортації 500 селянських господарств. Рапорт консула від 14 березня 1933 р. також засвідчив факт голоду та масової смертності на території Одеської області [23, р. 170, 173]. У річному звіті Одеського консульства Німеччини від 6 грудня 1933 р. зазначалося наступне: «Українська частина округу найбільше постраждала від голоду, особливо у зимовий період. Цей голод був здебільшого викликаний, власне, самими органами влади, які з кінця 1932 р. систематично конфіскували весь урожай і запаси, оскільки Одеська область не виконала своїх зобов'язань щодо поставки зерна. Тому все зерно було вивезене, і села справді наприкінці 1932 – на початку 1933 р. залишилися без хліба. У лютому надійшли перші повідомлення про численні смерті від голоду і про людоїдство. Найгірше становище було на півночі округу. Але й в Одесі можна було бачити на вулицях виснажених людей, які вмирали від

голоду» [10]. Того самого року в одній із своїх доповідей німецьке консульство в Одесі констатувало: «Жахи минулорічної весни прожиті й здебільшого забуті. Комуністичні правителі не дають селянам довго пам'ятати свої нещастя, а досягається це тим, що слідом за одним нещастям вони готують вже інші, й мимоволі старі жахи забуваються» [21].

Толерантне ставлення влади до одержувачів допомоги із Німеччини наприкінці 1933 року різко змінилося. Розгорнулася рішуча боротьба з «гітлерівською допомогою, яка підривала авторитет соціалістичної держави». Станом на червень було заарештовано понад 100 осіб – організаторів допомоги, влада заборонила діяльність благодійних організацій, за межі Радянського Союзу вислали секретаря німецького консульства в Одесі Ганна, представників німецького транспортного товариства «Дойче Леванті Лініє» [11].

З 1934 р. діяльність НКВС була спрямована на фактичну ізоляцію іноземних дипломатичних представництв в СРСР, а працівники НКВС почали створювати навколо консульств свої шпигунські мережі [14]. Відвідувачі скаржились, що особи в штатському фотографують їх біля виходу з консульства. Потім почалися допити відвідувачів, яким в якості доказів їх зв'язку з консулами демонстрували відповідні фотографії. За консульствами пильно стежили. Це було проявом загальної політики ставлення до іноземних представництв у СРСР, насамперед «не дружніх» СРСР країн. До початку 1935 р. спостереження агентів НКВС за місіями і консульствами Німеччини, Італії, Японії, Туреччини стало звичним явищем. Представники НКВС, переодягнені в цивільний одяг, а також пости міліції, не лише взяли в кільце приміщення представництв, але й почали супроводжувати їх персонал під час пересування по місту. «Крім міліцейських постів, навколо будівлі стоять агенти ДПУ в цивільному. У них завдання: супроводжувати персонал консульства, коли він залишає будівлю», – доповідав 13 березня послу одеський консул Фрідріх Ротт. Як провокації розцінювалась поява в консульствах «людей сумнівного вигляду з пропозиціями дістати різного роду секретні матеріали». Також мали місце спроби проникнення в приміщення консульств. Серед

провокацій фіксувались телефонні дзвінки з погрозами консулу та іншим працівникам. Почався тиск через створення побутових проблем в повсякденному житті: відімкнення телефону, відмови у сприянні надання або ремонту транспорту, особливо для виїзду в регіон. Такі інформаційні поїздки, зустрічі з людьми, особисті враження від побаченого тепер розцінювались як збирання шпигунської інформації. Почалися арешти наближених до консульств осіб і це породило атмосферу страху, який вразив людей та все більше змушував їх уникати контактів з іноземними представництвами. Тиск влади призводив до поступової ізоляції консульств від зовнішнього світу. Ситуація набирала обертів, тиск ставав все більш очевидним. Всі зовнішні зв'язки консульств тепер здійснювались через агентів НКЗС. Виклик лікаря, електромонтера, слюсаря чи сантехніка тепер ставав можливим лише з дозволу НКВС, який кожного разу мусив отримати агент НКЗС. «Жоден лікар не наважиться відвідати хворого співробітника консульства, поки він не витратить чималу кількість часу на випрошування дозволу дипагента», – писав в своєму листі консул [4]. Навіть прийняти пологи стало можливим лише після отримання дозволу НКВС.

«Якщо в консульстві ламається водопровід, туалет, електрична мережа і т.д., зателефонувати в ремонтну майстерню напряму неможливо, а лише через дипломатичного агента. Дипагент сам не дуже радіє від такого обтяження та й його не завжди можна застати на місці. Ремонтник же ризикує своєю безпекою, якщо прийде в консульство усувати проблему з трубою самостійно... Кожне звернення до тутешньої влади – це розмова через стіну, безцільна й безнадійна. Іноземне представництво перетворилося тут в іграшку, за допомогою якої державна поліція задовольняє свої амбіції в діяльності», – вважав консул [4].

Радянський уряд почав кампанію по ліквідації іноземних консульств навесні 1937 року. Безпосереднім приводом було досягнення паритету, тобто приведення до однакової чисельності наявних в інших країнах радянських консульств та іноземних консульств на території СРСР. Спочатку вимоги про закриття консульських представництв були пред'явлені чотирьом державам: Польщі, Японії, Італії та Німеччині, які повинні були закрити

14 своїх консульств в Радянському Союзі (п'ять італійських, п'ять німецьких, два японських і два польських). Зауважимо, що в 1938-му ліквідаційна акція поширилася вже на консульства всіх без винятку держав, в тому числі «дружніх» СРСР, таких як Чехословаччина, Англія, Туреччина, Іран, Афганістан, Норвегія, Швеція.

Відповідну пропозицію німецькому послу Шуленбургу було зроблено 27 травня 1937 року, під час його візиту до нового заступника Наркома закордонних справ В. П. Потьомкіна. Оскільки радянська держава не мала наміру збільшувати кількість своїх консульств в Німеччині (їх було три), більше того – збиралася закрити консульство в Штеттині, посольству пропонувалося розпочати скорочення п'яти своїх консульств з закриттям перших двох, в Одесі й Владивостоці. Радянське керівництво вважало, що їх наявність в СРСР є безглуздою, оскільки в їх службових округах вже майже не залишилося німецьких громадян.

Вимога досягнення паритету була розцінена німецькою стороною лише як привід. Справжньою причиною вона вважала прагнення СРСР до закритості від зовнішнього світу, від закордону, від будь-якого впливу ззовні, яке ставало все більш очевидним. Ця тенденція була прямим наслідком внутрішньої політики, перемоги в країні політичних сил, націлених на остаточну централізацію влади, на зосередження всіх сфер управління в Кремлі, на вилучення у регіонів і місцевої влади й без того урізаних прав на ведення економічних переговорів із зарубіжними країнами і здійснення інших економічних повноважень.

Однією з причин закриття іноземних консульств був також намір керівництва країни різко обмежити кількість тих радянських громадян, хто виїжджає за кордон і ліквідувати взагалі інститут іноземних громадян в СРСР як такий. З ліквідацією консульств оформлення виїзних віз передавалося іноземним посольствам в Москві, функції яких при цьому різко скорочувалися, бо їм дозволялося візувати лише паспорти радянських дипломатів і членів радянських офіційних іноземних представництв. Всі інші громадяни, що обслуговувалися консульствами, практично позбавлялися права на виїзд.

Німецьке МЗС намагалося відстояти свої консульства в Одесі й Владивостоці. Його заперечення були сформульовані в меморандумі (від 2 серпня 1937 р.), який кваліфікував вимогу досягнення паритету як абсурдне. Посилання на «суверенне право» будь-якого уряду допускати або не допускати на своїй території діяльність іноземних консульств була визнана безпідставною, оскільки це право свого часу у відносинах Німеччини і Радянського Союзу обмовлялося в рапальських (1922) і консульському (1925) договорах. Відповідно до них були й засновані зазначені консульства, які не могли бути скасовані в односторонньому порядку. «Згідно з нормами міжнародного права, – говорилося в меморандумі, – ніяке місце для консульства однієї країни не може бути закрите, поки в ньому є консульства іншої держави» [4]. Пропонувалося також взяти до уваги розміри країн: наявність семи німецьких консульств на три радянських було цілком нормальним співвідношенням, тим більше що і кількість осілих в СРСР німецьких громадян у багато разів перевищувала кількість радянських громадян, які жили в Німеччині. У меморандумі підкреслювалося, що СРСР має в Німеччині крім консульств торгове представництво в Берліні з двома філіями (в Гамбурзі та Лейпцигу), чого немає у Німеччині в СРСР. В результаті – чисельність радянських службовців в Німеччині (в посольстві, торгових представництвах, генеральних консульствах) більш ніж в два рази перевищувала кількість співробітників німецьких представництв у СРСР.

Так, наприклад, у посольстві і консульствах Німеччини на території СРСР служили 80 осіб, з них 69 німецьких і «близько 10» радянських громадян. У Німеччині чисельність співробітників посольства, двох, що залишилися, консульств (у Кенігсберзі і Гамбурзі) і торгового представництва в Берліні з його філіями в Гамбурзі та Лейпцигу, досягала 185 персон, з яких 135 були радянськими громадянами. Загальна чисельність радянських громадян на території Німеччини становила (на листопад 1936 г.) 951 чол., німецьких громадян на території СРСР (на листопад 1935 г.) – 5980 чол. [4].

Переговори про долю консульств тривали протягом всієї осені, однак аргументи німецького МЗС на користь збереження своїх консульств були визнані непереконливими.

3 листопада 1937 р. виконуючий обов'язки наркома закордонних справ О. Б. Стомоняков оголосив німецькому послу Шуленбургу, що рішення радянського уряду про досягнення паритету остаточне, і тому п'ять німецьких консульств повинні бути ліквідовані. На це відводився двомісячний термін, починаючи з 15 листопада. Послу було запропоновано повідомити в НКЗС, які два своїх консульства він має намір зберегти. Шуленбург назвав генеральні консульства в Києві та Ленінграді. «У разі відмови ми будемо наполягати на скликанні надзвичайного засідання Подгужувальної комісії для обговорення питання про консульської мережі в цілому, – пригрозив Шуленбург. – А в разі, якщо і це не допоможе, ми закриємо всі наші консульства в Радянському Союзі і вимагатимемо ліквідації радянських консульств у Гамбурзі і Кенігсберзі» [4].

Цей ультиматум не вплинув на рішення радянського уряду – зберегти ленінградське консульство посольству не вдалося.

До початку 1938 року у Німеччини в СРСР залишилися лише генеральне консульство в Києві і консульство в Новосибірську (на два радянських – в Гамбурзі і Кенігсберзі).

Щоб примусити німецький уряд до закриття двох останніх своїх консульств в СРСР, НКВС зробив безпрецедентний тиск на їх співробітників. Був організований бойкот з метою повністю відгородити їх від зовнішнього світу і зробити неможливим їх подальше існування, який переріс в справжній терор.

У своїх донесеннях консули неодноразово підкреслювали екстраординарність встановленого поліцейського нагляду за їхніми відомствами і за тими громадянами, що залишалися ще в місті й мали з ними зв'язки. Такі факти розцінювались як порушення консульських прав. Один з консулів у своїй ноті протесту у дипломатичне агентство НКЗС писав: «Всі німецькі громадяни, які відвідують консульство за паспортними справами, затримуються на вулиці співробітниками НКВС і піддаються допиту. Німецькі громадяни, що приїжджають до міста з провінції, відводяться

на вокзалі в міліцію для допиту. Коли співробітники консульства роблять в магазині покупки або виходять на прогулянку, то їх супроводжують все ті ж агенти НКВС, і робиться це в такій неприкритій і тяжкій формі, що незручність поліцейського нагляду була б комічна, якби це не було так образливо. Агенти НКВС нахабно сідають у викликані співробітниками консульства таксі, наприклад, для поїздки на ринок. Кожен співробітник вже відмінно знає в обличчя прикріпленого до нього агента» [4].

28 лютого 1938 року німецький уряд прийняв рішення про закриття своїх останніх консульств в СРСР. Один з консулів свідчив: «ми не дуже багато втратили від закриття консульств. Ціна інформації, яку вони збирали, не йшла ні в яке порівняння з нестерпними умовами життя» [4]. Консули із задоволенням залишали країну свого перебування. Майно дипломатичних установ розпродавалося на аукціонах, часто за безцінь, або передавалось в комісійні магазини. Інколи потрапляло до рук приватних осіб, звісно ж з дозволу органів НКВС. З ліквідацією консульств назавжди припинялися так обридлі для радянських установ і державних службовців переговори і листування з консулами у справах іноземців.

Після ліквідації іноземних представництв, як в Одесі, як і інших містах СРСР, для тих працівників, які не виїхали разом з дипломіями, а найчастіше це були місцеві громадяни, які обслуговували потреби закладів, настали найстрашніші часи їхнього життя.

Так, вражаючі речі творилися в Одесі навколо японського консульства. Ще 28 березня 1936 р. була заарештована домробітниця консульства німкеня Вероніка Георгіївна Маркварт (1905 р.н.) [2]. За рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 4 липня 1936 р. її відправили до ВТТ на 5 років.

Але справжній погром почався наприкінці вересня 1937 р., коли консульство було ліквідоване, а консул Хірата та секретар Мітані з родинами залишили місто. 27 вересня 1937 р. були заарештовані працівниця консульства німкеня Луїза-Теодора Германівна Генцле (1873 р.н.) та шофер росіянин Тит Олексійович Дубровін (1904 р.н.) [6]. 28 вересня УНКВС по Одеській області заарештувало покоївку росіянку Анну Василівну Горькову

(1890 р.н.) та швейцара українця Михайла Степановича Цибулька (1871 р.н.) [9]. 30 вересня заарештували кухарку консульства польку Марію Самойлівну Писарську (1875 р.н.) [8]. 8 жовтня була заарештована ще одна покоївка українка Ульяна Олексіївна Фоменко (1912 р.н.), а 4 листопада прачка, також українка Анна Никифорівна Грабова (1895 р.н.) [7]. Всі вони за рішеннями радянських репресивних органів були розстріляні. Доля кількох інших працівників консульства: економки Яніни Клярівич, кухарки Катерини Волковинської наразі невідома.

Механізм репресій був відпрацьованим. Перед початком масових арештів співробітники НКВС готували «списки на арешт». До них вносили осіб, які відповідали таким критеріям: «троцькісти, зінов'євці, всі види української націоналістичної контрреволюції, терористи, куркулі, інший антирадянський елемент, актив легальних релігійних угруповань, родичі розстріляних за контрреволюційні злочини, адмінвизлані і адмінзаслані за контрреволюційні злочини, піддані іноземних держав, у т. ч. політемігранти, зв'язки і відвідування консульств і посольств, виключені з партії, зв'язки членів німецьких, польських, японських, румунських шпигунських і контрреволюційних організацій, реємігранти, колишні політбандити» [20, с. 128-129].

Перш за все використовувались обліки неблагонадійних осіб, які мали дуже різноманітний характер. Працівники НКВС, наприклад, чітко відрізняли санкціоновані контакти громадян з іноземцями від несанкціонованих контактів. Всі стихійні відвідувачі іноземних консульств ретельно реєструвалися. Створена в результаті цього картотека широко використовувалась в оперативній роботі. Спроби громадян отримати матеріальну допомогу, повернути гроші німецького військового займу або організувати листування з родичами за кордоном ставали в 1937–1938 рр. приводом для арешту і звинувачення у шпигунстві.

Для отримання зізнань і показань на інших осіб використовувались тортури і методи фізичного та морального примусу. Так, в архівно-слідчій на 12 німців з Зельцьського району Одещини зазначено, що слідчий Н. Шаповалов примусив заарештованого Г. Міллера зізнатись у співробітництві з німецьким консульством

при проведенні контрреволюційної роботи і назвати кілька учасників «контрреволюційної організації». Вимагаючи називати інших відомих йому т. зв. учасників організації, через певний час слідчий отримав ще 15 прізвищ. Н. Шаповалов записав їх до протоколу і пішов до начальника районного відділку НКВС за порадою. Заарештованого доставили для допиту в кабінет останнього і там слідчий з начальником додатково «домоглися» від нього прізвищ майже 60 «учасників» контрреволюційної організації, які згодом були репресовані по 1-й і 2-й категоріях [1, арк. 486 зв.].

Згідно з даними звітно-статистичних документів Одеського обласного управління НКВС під назвою «Відомості щодо кількості заарештованих по НКВС (УНКВС) за період з 1.01.1937 по 30.06.1938 р.», заарештованих за зв'язки з консульствами об'єднали у графу «колишні люди». За період з 1 січня по 31 грудня 1937 року їх кількість складає 112 осіб, а за період з 1 січня по 30 червня 1938 року – 21 особа [5, арк. 195-203]. Навряд чи ці цифри адекватно відображають загальну кількість заарештованих за таким звинуваченням, адже з матеріалів архівно-слідчих справ впливає набагато масштабніша картина репресій в роки «великого терору». Однак зауважимо, що нам невідомі ознаки за якими репресивні органи здійснювали підрахунки, а окрім того у більшості випадків заарештований отримував гроно звинувачень за різними пунктами 54-ї статті Кримінального кодексу. «Зв'язок з консульством» самої особи або когось з її родичів чи друзів слідчі часто додавали до інших звинувачень аби підкреслити контрреволюційну сутність заарештованих, використати хоча б якийсь реальний факт для підкріплення фабрикації справи.

Розпочата з кінця 1920-х років чистка етнічних меншин досягла свого апогею в другій половині 1930-х, особливо в період «великого терору». Змінювались лише обвинувальні висновки. І якщо в 1934–1935 рр. в провину ставили отримання іноземної допомоги, то пізніше до звинувачень додались пособництво фашистам, шпигунство, зв'язок з іноземними консульствами і дипломатичними органами, створення контрреволюційних організацій. При цьому з самого початку органи НКВС, від порушення кримінальної справи, в ході провадження слідства і винесення

репресивного рішення до його виконання, керувались не реальними фактами діяльності притягнутих до відповідальності осіб, а виключно інструкціями центральних відомств і політичними завданнями.

Таким чином, репресії органів НКВС проти працівників іноземних консульств є частиною загальнодержавного терору, організованого в 1930-х роках як складового елементу державної політики. Їхня інтенсивність на пряму залежала від міжнародної ситуації та змін радянської зовнішньої політики. Наближення світу до подій Другої світової війни викликало у керівництва СРСР бажання ізолюватись від решти країн і позбутись тих осередків на своїй території, які, представляючи інтереси іноземних держав, намагались хоча б якось захищати своїх громадян або людей такої ж національності перед наростаючою загрозою тоталітаризму. Закриття й ліквідація іноземних представництв здійснювалися за чітким планом та участю вищого політичного керівництва держави, а також при допомозі органів НКВС. Саме останні взяли на себе функцію знищення тих працівників, які залишились після закриття цих установ, адже безпосередні представники іноземних держав, користуючись «політичним імунітетом», залишали радянську країну, не потрапивши до рук каральних органів. Місцеві громадяни, як правило, працювали в представництвах на різних другорядних посадах, однак, на думку чекістів, були добре обізнані з атмосферою, що там панувала, специфікою роботи цих установ і саме вони сприяли налагодженню шпигунської роботи на користь іноземних держав, часто виступаючи зв'язковими між консульствами і радянськими громадянами. Гарне знання російської мови співробітниками низових ланок дипломатичних осередків, постійні контакти з представниками етнічних меншин в СРСР створювали належні умови для накопичення цінної (секретної) інформації про стан справ у Радянському Союзі. Наразі документи, що потрапляли до рук слідчих НКВС це підтверджували. Досліджуючи специфіку репресій проти цієї категорії населення на регіональному рівні можна екстраполювати ситуацію на загальноукраїнський та, навіть, союзний рівень, адже органи НКВС керувались однією нормативною базою і діяли за єдиним

сценарієм. Жорстокістю і цинізмом наповнені архівно-слідчі справи репресованих працівників іноземних представництв, які стали жертвами радянської репресивно-каральної системи. Їхні документи підкреслюють безвихідь ситуацій, в яких опинялись ці люди після закриття іноземних установ. Арешт, фабрикація справи і прийняття репресивного рішення, основою якого найчастіше ставав розстріл, були справою часу і від цих людей, їхньої позиції, реальних вчинків, наявності чи відсутності провини, як правило, не залежали. Потрапляючи у молох репресій, вони лише доповнювали сумну статистику жертв радянського терору, зникаючи на багато десятиліть із суспільної пам'яті.

Список використаної літератури та джерел

1. Архів УСБУ (Управління Служби безпеки України) в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 11107-п [Фольмер В. Г., Мерк П. П., Вольф И. П., Мастель Р. Р., Шелль Б. П., Шнайдер Ф. В., Миллер И. И., Гаук Ф. М., Шелль И. М., Пфлигер Ф. Я., Пфлигер А. Ф., Штаб Ф. А.].
2. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 22749-п.
3. Бажан О. Погляд з Одеси. Суспільно-політичне та економічне життя на Півдні України у першій половині 1930-х років очима німецьких дипломатів // Юго-Запад. Одессика: Историко-краеведческий научный альманах / Глав. ред. В. А. Савченко. Одесса: Печатный дом, 2016. Вып. 20. С. 179-199.
4. Белковец Л., Белковец С. История германского консульства в Новосибирске (Окончание) // Сибирские огни. – 2013. – № 8 [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/sib/2013/8/9bb.html> (дата звернення: 10.10.2017)
5. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). – Ф. 42. – Спр. 35.
6. Державний архів Одеської області – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 3246.
7. Держархів Одеської області. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 4729.

8. Держархів Одеської області. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 12469.
9. Держархів Одеської області. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 21609.
10. Кудряченко А. Голодомори в Україні за баченнями тогочасних німецьких дипломатів // День. 2006. 25 листопада.
11. Кудряченко А. 1932-1933 роки: наслідки за баченням німецьких дипломатів // Віче. 2007. № 13 (липень) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/627/> (дата звернення: 10.10.2017)
12. Марочко В. Німецькі дипломати і Голодомор 1932–1933 рр. в Україні // Київські історичні студії. Збірник наукових праць. 2015. № 1.
13. Німці в Україні 20–30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Яковлева Л. В. та ін. К.: ПУ, 1994. С. 179-185.
14. Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/nem/Chapter2.htm> (дата звернення: 10.10.2017)
15. Панчук М., Половинь Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період // Політика і час. 1992. № 9-10.
16. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. (Рукопис). – Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К., 2006. 300 с.
17. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): Бібліографічний покажчик / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов / НАН України. Інститут історії України. Житомир : «Полісся», 2007. 456 с.
18. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1 (Центральний комітет КП(б)У). Оп. 6. Спр. 350. Арк. 53.

19. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7089. Арк. 78-83.
20. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. М.: Готика, 1998.
21. Шаповал Ю. Голод в Україні очима іноземних дипломатів // День. 2008. 5 липня // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/golod-v-ukrayini-ochima-inozemnih-diplomativ> (дата звернення: 10.10.2017)
22. Шитюк М. Масові репресії проти жителів німецької національності на півдні України в 30-х роках ХХ століття // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Зб. наук. праць: в 2-х ч. К.: Інститут історії України НАН України, 1998. Ч. 2. С. 120-126.
23. Der ukrainische Hunger Holocaust. Eine Dokument, hrsg. und eingeleitet von Dr. Zlepko. Sonnenbühne, 1988. 309 s.

Lydia Kovalchuk, Eduard Petrovsky

COURSE TO THE DESTRUCTION: FOREIGN DIPLOMATIC MISSIONS IN ODESA THROUGH THE POLITICAL REPRESSION DURING 1930S

Article is based on archival investigations and other materials research the process of repression among the members of foreign embassies in Odessa during 1930s. Soviet government didn't like the activity of ambassadors in the modernization period. The government aspired to drive out all the peasants in kolkhozes. There was organized systemic food withdrawal, restriction of free movement. All of this brought to mass famine 1932–1933. Foreign diplomatic missions were informing the leadership of their countries about the rising of crisis in agriculture and rebels because of lack of food that were happened in big cities of Ukraine. They were collecting funds for people who were starving; also they were creating organizations and comities which were helping to the victims. When the international situation has changed and the threat of war appears Soviet government started the process of activity

limitation of foreign embassies in the republics of USSR (United Soviet Socialist Republics) and later their closing. Organs of the NKVD tried to direct the effort on creation of full isolation of all diplomatic centers; they totally controlled all the workers, intimidated their visitors and were making fake lists of people who had unauthorized communication. The investigators of NKVD were creating their spy centers around the consulates, attracted to these centers hundreds of casual citizens who were directly or indirectly connected with ambassadors. All the mechanisms, scales and the aftermath of Soviet government actions brought the liquidation, even physical destruction of people who were connected with embassies acts; many people were repressed because of fabrication of the cases (about counterrevolutionary organizations) by punitive bodies of the USSR. Also we can see in the article ways and perspectives of later investigations of this theme.

Key words: *consulates, USSR (Ukrainian Soviet Socialist Republic), repression, archival and investigated cases, organs of the NKVS.*

СПИСОК ПОСИЛАНЬ (REFERENCES)

Arkhiv USBU (Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrainy) v Odes'kiy oblasti [Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region]. – F. P. – Spr. 11107-p [Fol'mer V. H., Merk P. P., Vol'f Y. P., Mastel' R. R., Shell' B. P., Shnayder F. V., Myller Y. Y., Hauk F. M., Shell' Y. M., Pflyher F. YA., Pflyher A. F., Shtab F. A.].

Arkhiv USBU (Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrainy) v Odes'kiy oblasti [Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region].. – F. P. – Spr. 22749-p.

Bazhan, O., 2016. *Pohlyad z Odesy. Suspil'no-politychne ta ekonomichne zhyttya na Pivdni Ukrainy u pershiy polovyni 1930-kh rokiv ochyma nimets'kykh dyplomativ* [View from Odessa. Social, political and economic life on the South of Ukraine in the first half of 1930s through the eyes of German diplomats]. Yuho-Zapad. Odessyka: Ystoryko-kraevedcheskyy nauchnyy al'manakh [Southwest. Odessa: historical and ethnographic scientific almanac] / Hlav. red. V. A. Savchenko. Odessa: Pechatnyy dom, Vyp. 20, S. 179-199.

Belkovets, L. and Belkovets, S., 2013. *Ystoryya hermanskoho*

konsul'stva v Novosybyrske (Okonchanye) [The history of German consulate in Novosibirsk (Ending)] // *Sybyrskye ohny* [Siberian lights]. [online] 8, Dostupno: <http://magazines.russ.ru/sib/2013/8/9bb.html> (data zvernennya: 10.10.2017)

HDA SBU (Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy)

[Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]. – F. 42. – Spr. 35.

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region]. – F. R-8065. – Op. 2. – Spr. 3246.

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region]. – F. R-8065. – Op. 2. – Spr. 4729.

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region]. – F. R-8065. – Op. 2. – Spr. 12469.

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region]. – F. R-8065. – Op. 2. – Spr. 21609-p.

Kudryachenko, A., 2006. *Holodomory v Ukraini za bachennyamy tohochasnykh nimets'kykh dyplomativ* [Holodomor (Terror-famine) in Ukraine through the eyes of German diplomats]. Den'. 25 lystopada.

Kudryachenko, A., 2007. *1932-1933 roky: naslidky za bachennyamy nimets'kykh dyplomativ* [1932-1933's: aftermaths through the eyes of German diplomats]. *Viche* [Veche]. (lypen') [online] 13. Dostupno: <http://www.viche.info/journal/627/> (data zvernennya: 10.10.2017)

Marochko, V., 2015. *Nimets'ki dyplomaty i Holodomor 1932-1933 rr. v Ukraini* [German diplomats and the Holodomor in 1932-1933's in Ukraine]. *Kyyivs'ki istorychni studiyi. Zbirnyk naukovykh prats'* [Kiev Historical Studies. Collection of scientific works]. 1.

Yakovleva, L. V. ta in., Uporyad. 1994. *Nimtsi v Ukraini 20–30-ti rr. KHKH st.: Zbirnyk dokumentiv derzhavnykh arkhiviv Ukrainy* [Germans in Ukraine 20-30th years of the XX century: Collection of documents of state archives of Ukraine]. K.: IIU. S. 179-185.

Okhotyn, N. and Rohynskyy, A. *Yz ystoryy «nemetskoy operatsyy» NKVD 1937-1938 hh.* [From the history of “German operation” NKVD 1937–1938] [online]. Dostupno: <http://www.memo.ru/history/nem/Chapter2.htm> (data zvernennya: 10.10.2017)

Panchuk, M. and Polovyn', L. 1992. *Pid presom totalitarnoho*

rezhymu. Nimtsi Ukrayiny v radyans'kyi period [Under the pressure of totalitarian regime. Germans of Ukraine in Soviet period]. *Polityka i chas* [Politics and time]. 9-10.

Petrovs'kyi, E. P. 2006. *Arkhivno-slidchi spravy yak dzherelo vyvchennya istoriyi represiy v Ukrayini u 1937-1938 rokakh. (Rukopys)* [Archive investigation cases as a source of researching of the history of repression in the Ukraine during 1937-1938. (Manuscript)]. Kandydat nauk. Instytut ukrayins'koyi arkhеоhrafyyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho. Kyiv. 300 s.

Bilokin', S., Podkur, R. and Rubl'ov, O. avt. vstup. statey. 2007. *Politychni represiyi v Ukrayini (1917–1980 pp.): Bibliohrafichnyy pokazhchyk* [Political repression in Ukraine (1917-1980): Bibliographic list]. *NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny* [National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine]. Zhytomyr, «Polissya». 456 s.

TSDAHO Ukrayiny (*Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny*) [Central state archive of public associations of Ukraine]. F. 1 (Tsentral'nyy komitet KP(b)U). Op. 6. Spr. 350. Ark. 53.

TSDAHO (*Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny*) [Central state archive of public associations of Ukraine]. F. 1. Op. 20. Spr. 7089. Ark. 78-83.

Chentsov, V. V. 1998. *Trahycheskye sud'by. Polytycheskye repressyyi protyv nemetskoho naselenyya Ukrayny v 1920–1930-e hody* [Tragic stories. Policila repression against the German population of Ukraine in 1920-1930's]. M.: Hotyka.

Shapoval, YU. 2008. *Holod v Ukrayini ochyma inozemnykh dyplomativ* [Holodomor in Ukraine through the eyes of foreign diplomats]. *Den'* [Day]. [online] 5 lypnya. Dostupno: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/golod-v-ukrayini-ochima-inozemnih-dyplomativ> (data zvernennya: 10.10.2017)

Shytyuk, M. 1998. *Masovi represiyi proty zhyteliv nimets'koyi natsional'nosti na pivdni Ukrayiny v 30-kh rokakh KHKH stolittya* [Mass repression against people of German nationality on the South of Ukraine in 30's of XX century]. *Pivdenna Ukrayina: problemy istorychnykh doslidzhen'. Zb. nauk. prats': v 2-kh ch.* Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny [Southern Ukraine: problems of his-

torical research. Zb sciences works: in 2 ch. K .: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine]. CH. 2. S. 120-126.

Der ukrainische Hunger Holocaust. Eine Dokument, hrsg. und eingeleitet von Dr. Zlepko. Sonnenbühne. 1988. 309 s.